

İBNÜ'L-MÜNECCİM (241-300/ 855-912)

ve

RİSÂLE Fİ'L-MÛSİKÂ ADLI ESERİ

*Abmet Hakkı TURABİ**

IBN AL-MUNAJJIM (241-300/ 855-912) AND HIS WORK *RİSÂLE Fİ'L-MÛSİKÂ*

Ibn al-Munajjim lived in Abbasid Era in which music became a branch of science in Islamic Civilization. He wrote two valuable books on the theories of music. He came from “Müneccimoğulları family” known by its affinity to palace, and he was also an authority in Arabic-Persian sciences. His teacher Ishāq al-Mawsilī was considered as the founder of the theories of music in Islamic world; but his Works didn't reach us. And this increased the value of al-Munajjim's work, because his *Risāla fi'l-Mūsīqā* gives detailed and important informations about the theories of music of that period. In researches on history of music done in western and Arab world Ibn al-Munajjim's *Risāla* was mistakenly mixed up by his work *Kitābu'n-Nagām*. In this study we tried to connect this misunderstanding and we examined Ibn al-Munajjim's –and consequently his teacher Ishaq's- theories of music. We also tried to give some informations about the life of Ibn al-Munajjim.

Keywords: Ibn al-Munajjim, *Risāla fi'l-Mūsīqā*, *Kitābu'n-Nagām*.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Müneccim, *Risāle fi'l-Mūsikā*, *Kitābü'n-Neğām*.

Giriş

Mûsikînin İslâm medeniyetinde bir ilim dalı haline geldiği Abbâsîler Dönemi'nde yaşamış olan İbnü'l-Müneccim, mûsikî nazariyatına dair oldukça değerli iki eser kaleme almıştır. Saraya yakınlığıyla bilinen Müneccimoğulları gibi birçok âlimin yetiştiği kültürlü bir aileden gelmesi, dönemin Arap-Acem ilimlerine hakimiyeti, İslâm dünyasında mûsikînin nazariyatını temellendiren meşhur mûsikîşinas İshak el-Mevsilî'nin öğrencisi olması onu daha da değerli kılan diğer sebeplerdir. Hocasının eserlerinin günümüze ulaşamamış olması, onun eserinin önemini bir kat daha artırmaktadır. Zira onun *Risāle fi'l-Mūsikā*

* Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Türk Din Musikisi Anabilim Dalı Arş.Gör.Dr.,
ahturabi@yahoo.com

adlı eseri, dönemin mûsikî nazariyatıyla ilgili detaylı ve önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca mûsikî tarihiyle ilgili Batı ve Arap dünyasında yapılan araştırmalarda İbnü'l-Müneccim'in *Risâle fi'l-Mûsikâ* adlı eseri, yanlışlıkla *Kitâbü'n-Neğam* isimli eseriyle karıştırılmıştır. Dar anlamda sözkonusu karışıklığın giderilmesi hususunda gayret sarfedilen bu çalışmada, İbnü'l-Müneccim'in hayatı, eserleri ve mûsikî nazariyatına dair görüşleri incelenmeye çalışılacaktır.

Ailesi, Doğumu ve Yetiştirilmesi

Tam adı; Ebû Ahmed Yahyâ b. Ali b. Yahyâ b. Ebî Mansur b. Ebân Hasîs b. Verîd Ka'b b. Mehâbendâd Hasîs b. Ferrûh Dâd b. Es'ad b. Mihr Hasîs b. Yezdücerd İbnü'l-Müneccim'dir.¹ Mu'tezilî görüşlü bir ilim adamı olan İbnü'l-Müneccim edebiyat tarihçisi, güçlü bir şâir, müzik nazariyatçısı olup; Muvaffak b. Talha b. Mütevekkil Alellah'ın (ö. 278/891) yanı sıra Abbâsî halifelerinden Mu'tazid-Billâh (279-289/892-902) ve Müktefi-Billâh (289-295/902-908)'ın nedimliğini yapmıştır.²

İbnü'l-Müneccim iki asırdan fazla Abbâsî sarayında hizmet etmiş olan ve astronomi başta olmak üzere birçok dalda güçlü âlimlerin yetiştiği Müneccimoğulları ailesindendir. Aslen İranlı olan bu aile, Klâsik Arap Müziği Ekolü'nün en ünlü teorisyenlerini yetiştirmiştir.³ Bu aile daha çok matematik ve müziğin estetik sahalarında ünlenmişlerdir.⁴ Büyükbabası Yahyâ b. Ebî Mansur (ö. 216/831), -müslüman olmasına vesile olan- Halife Me'mun (198-218/813-833)'un astroloğu ve Beytü'l-Hikme'nin seçkin alimlerindendi.⁵ Babası Ali b. Yahyâ (ö. 275/888), zamanın ilimleri ve birçok sanatta gösterdiği kabiliyetinin yanı sıra hünerli bir nedimdi.⁶ İbn Hallikân'a göre babasının müzik alanında özel bir kabiliyeti vardı. Zirâ o meşhur müzik adamı İshâk el-Mevsılî'den ders almış ve hocası hakkında *Kitâbü Abbâr İshâk b. İbrâhim el-Mevsılî* adıyla biyografik bir eser kaleme almıştır.⁷ Sâbit b. Kurrâ gibi ünlü bir nazariyatçının mûsikiyle

¹ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1978, VI, 198; S. M. Stern, "Abu Isa ibn al-Munajjim's Chronography", *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, 1972, s. 437-466.

² E.A. Khairalah, "Abu Ahmad Yahya", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, I (London 1983), s. 251.

³ Henry George Farmer, "Yahya b. Ali", *IA*, XIII (İstanbul 1986), s. 347.

⁴ Stephan and Nancy Ronart, "Yahya ibn Ali ibn Yahya", *Central Asiatic Journal (CAJ)*, Wiesbaden-Den Hague 1959, s. 563.

⁵ Farmer, "Yahyâ b. Ali", s. 347.

⁶ Khairalah, s. 251.

⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 198.

alakalı bazı teorik meseleleri ona danışması, Ali b. Yahyâ'nın iyi bir müzik nazariyatçısı olduğuna delildir.⁸ Onun kütüphanesi, dönemin sayılı kütüphanelerindendi. Nedimliği ve müzisyenliğinin yanı sıra hatırı sayılır bir şâirdi.⁹ İlim ve kültür birikimini, bilhassa Arap-Acem ilimlerinde temâyüz eden İbnü'l-Müneccim başta olmak üzere dört oğluna bırakmıştır.¹⁰ Aynı şekilde İbnü'l-Müneccim'in amcası Muhammed de kaynaklarda müzik bilgisinden dolayı övülmüştür.¹¹

Ebû Ca'fer et-Taberî mezhebine bağlı bir fıkıhçı olan İbnü'l-Müneccim'in oğlu Ebü'l-Hasan Ahmed, fıkıh sahasında kaleme aldığı eserlerle meşhur oldu. Ali b. Hârûn (ö. M.963) adlı yeğeni *Risâle fi'l-fark beyne İbrâhim b. Mehdî ve İshâk el-Mersulî fi'l-gınâ* isimli bir eser yazdı. Ali b. Hârûn'un oğlu da *Kitâb Muhtâr fi'l-Eğânî* adlı bir eser derledi.¹²

Klâsik ve modern kaynaklarda İbnü'l-Müneccim'in doğum yerinin Bağdat ve doğum tarihinin 241 (855-6) senesi olduğunda ittifak vardır.¹³ Aynı kaynaklar onun 58 yaşındayken hicrî 300 (912) senesinin Rebîülevvel ayının 13. gecesinde Bağdat'ta vefat ettiğini belirtmektedirler.¹⁴

Eğitimi başta babası olmak üzere aile büyükleri ve aile çevresindeki âlimlerden aldığı anlaşılmaktadır. Zirâ kaynaklarda, önceden geçtiği gibi babası Ali b. Yahyâ'nın bütün ilmini oğulları arasında bilhassa Arap-Acem ilimlerinde büyük bir kabiliyete sahip olan İbnü'l-Müneccim'e bıraktığı kayıtlıdır.¹⁵

İbnü'l-Müneccim öncelikle –aileden tevârüs eden- saray nedimliği yanında dönemin en iyi edebiyatçısı ve en güçlü şâirlerinden biriydi. Arap-Acem ilimlerindeki kabiliyeti yanı sıra fıkıhçı, mu'tezilî bir kelâmcı, rivâyetçi [ihbârî]

⁸ Farmer, "Yahyâ b. Ali", s. 347-8.

⁹ Farmer, *Historical Facts For The Arabian Musical Influence*, Newyork 1970, s. 280.

¹⁰ Khairalah, s. 251.

¹¹ Farmer, "Yahyâ b. Ali", s. 347-348.

¹² *a.g.e.*, s. 348.

¹³ Ebû Ubeydullah Merzubânî, *Mu'cemü's-Suarâ* (tashi; Fritz Krenkow), Beyrut 1982, s. 502; Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1931, XIV, 230; İbn Hallikân, VI, s. 198; Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa (ö.1920), *Hediyyetü'l-arîfîn esmai'l-müellifîn ve asarü'l-musannaîfîn* (trc. Kilisli Rifat Bilge; tashi; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara 1955, II, 517; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-XV, Dımaşk 1957-1961, XIII, 215; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I-XI, Kahire 1954-1959, IX, 195.

¹⁴ Cemaleddin Ali b.Yusuf İbnü'l-Kıftî, *İhbâru'l-ulemâ bi-abbâri'l-bukemâ:Târîhu'l-Hukemâ* (nşr. I. Lippert), Leipzig 1903, s. 238.

¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, XIV, 230; Ebu Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ* (nşr. Ahmed Ferid Rifâi), I-XX, Beyrut ts., XX, 28.

idi.¹⁶ En önemli özelliği ise İslâm dünyasında metafizik tahsil eden ilk müzik nazariyatçısı olmasıdır.¹⁷

İbnü'l-Müneccim, babası Ali b. Yahyâ ve dedesi Yahyâ b. Ebî Mansur gibi yıllar boyunca Abbâsî halifelerinin nedimliğini yapmış olan neşeli ve espritueller bir aileden gelmekteydi. Bunun yanı sıra ilim, edebiyat ve sanat alanlarında büyük bir kabiliyete sahip olan İbnü'l-Müneccim, çok kısa bir zamanda soylular arasına karışmış ve Abbâsî halifelerinden birkaçının yıllarca nedimliğini yapmıştır.¹⁸ O nedimlik mesleğine öncelikle Halife Mu'temid-Alellah (256-279/870-892) döneminde devletin idaresini tamamıyla ele geçirmiş olan kardeşi Muvaffak b. Talha b. Mütevekkil-Alellah'ın¹⁹ hizmetinde başlamıştır. Aynı zamanda onun Halife Mu'temid'in özel meclislerinde de şen-şakrak bir nedim olarak yer aldığı kaydedilmektedir.²⁰ Daha sonra Mu'temid'in peşinden halifelik tahtına oturan Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid ve ardından Halife Müktefi'nin²¹ nedimlik hizmetlerinde bulunmuştur. Özellikle Halife Müktefi ona çok değer vermiş ve halifenin özel adamları ve meclis arkadaşları arasındaki yerini daima korumuştur.²² Bazı kaynaklar onun, Müktefi'den sonraki halifenin nedimliğini de yaptığını ilişkin bilgiler vermelerine rağmen, bu halifenin ismini vermemişlerdir.²³ Abbâsî halifesi Ebü'l-Fazl Ca'fer el-Muktedir (295-320/908-932)'in hilâfete gelişi H. 295; yâni İbnü'l-Müneccim'in vefâtından beş yıl önce olduğuna göre, kaynaklarda ismi açıkça belirtilmeyen Abbâsî halifesi muhtemelen Ebü'l-Fazl Ca'fer el-Muktedir'dir.²⁴

Kaynaklar, edebiyâtın bütün alanlarında üstün bir yeri bulunan İbnü'l-Müneccim'in, döneminin en meşhurları arasında yer aldığı hususunda ortak

¹⁶ Merzubânî, s. 502; İbnü'l-Kıftî, s. 364; Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî el-Yâfî (ö. 768/1366), *Mir'atü'l-cenân ve ibretü'l-yakẓân fî ma'rifeti havadisî'z-ẓemân* (thk. Abdullah Muhammed Cuburi), I-IV, Beyrut 1970-84, II, 237; Ziriklî, IX, 196; Ronart, s. 563.

¹⁷ Henry George Farmer, *Historical Facts For The Arabian Musical Influence*, Newyork 1970, s. 280.

¹⁸ İbnü'l-Kıftî, s. 364; Farmer, "Yahya b. Ali", s. 348; Ronart, s. 563.

¹⁹ Halife Mu'temid ve kardeşi Muvaffak arasındaki ilişki hakkında bk. Saim Yılmaz, *Abbâsîlerde Mu'tazîd ve Müktefî Dönemi (279-295/892-908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 40-44.

²⁰ Yâfî, II, 237.

²¹ Mu'tazîd ve Müktefî'nin halife oluşları hakkında geniş bilgi için bk. Yılmaz, *Abbâsîlerde Mu'tazîd ve Müktefî Dönemi (279-295/892-908)*, s. 44-50, 202-203.

²² Hatîb el-Bağdâdî, XIV, 230; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Sîyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-1985, XIII, 405.

²³ Merzubânî, s. 503; Yâkût, XX, 28.

²⁴ Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990, X, 139.

kanaat sahibidirler. Yâkût, *Mu‘cem*’inde ondan sitâyîşle bahseder ve onu edebiyat sahasının parlak bir yıldızı olarak zikreder. Ayrıca divân sahibi bir şâir olduğunu belirtir.²⁵ İbnü’l-Müneccim’in “recez”le²⁶ yazan doğuştan kabiliyetli, üstün bir şâir olduğunu nakleden Merzubânî ise; onu zamanının en iyi ve en sağlam şâiri olarak niteler. Ebû Ahmed’in İbnü’l-Müneccim’i övmek için yazmış olduğu bir şiir nakleden Merzubânî, onun şiirlerinde dînî tutumunu anlatan veya kabiliyetini öven bir ifadeye rastlamadığını belirtir.²⁷ Şiirlerinden bazılarını Mes‘ûdî’nin eserinde bulmak mümkündür. Bu eserde özellikle Mu‘tezîd ve Müktefî’nin huzûrunda inşad ettiği şiirlerin bir kısmı yer almaktadır.²⁸ İbnü’l-Müneccim Arap şiirleri üzerine ilginç bir çalışma olan *Kitâbü’l-Bâhir*’i yazmaya başlamış, bu eser daha sonra oğlu tarafından tamamlanmıştır.²⁹

Mu‘tezile’ye bağlı bir kelâmcı olan İbnü’l-Müneccim’in, kelâmcılardan oluşan bir arkadaş meclisi bulunmaktaydı. Bu meclis toplantılarına Halife Müktefî de katılıyordu. Ez-Zehebî onun bid‘atçı ve faal bir mu‘tezilî lider olduğunu bildirmektedir. Kaynaklar her ne kadar onun kelam sahasında eserler telif ettiğini bildirmekteyseler de bu eserlerin isimlerini zikretmemişlerdir.³⁰ Kendisinin felsefeye karşı temâyülü, mu‘tezile mektebinin bir temsilcisi olmasından kaynaklanıyor olabilir.³¹ Müktefî’nin de katıldığı bu meclislerde Bağdat’ın en önemli alimleri ve ilâhiyatçıları yer alıyordu ve bu toplantılarda Müktefî ile İbnü’l-Müneccim arasında bazı olaylar, latîfeler ve espriler gerçekleşmiştir.³² Muhammed b. Cerir et-Taberî onun en önemli öğrencilerindendir.³³

İbnü’l-Müneccim’in çeşitli kültürlerle vakıf ve geniş bir bilgi hazinesine sahip olduğunu belirten kaynaklar, ünlü gramerci Zeccâc ile aralarında geçen

²⁵ Yâkût, XX, 28.

²⁶ “Recez”, Arapların recez ve münserih bahirlerinin “meştûr” şekilleriyle pazarlarda, çalışmalarında, develeri sevkederken söyledikleri “hudâ” (veya hidâ)’larında terennüm ettikleri şiirlerdir. Çetin, Nihad M., “Arûz”, *DİA*, III (İstanbul 1991), s. 430.

²⁷ Merzubânî, s. 503.

²⁸ Farmer, *Târihu’l-Mûsikâ’l-Arabîyye* (trc. H. Nassâr), Kahire 1956, s. 197; Farmer, “Yahyâ b. Ali”, s. 348.

²⁹ Ronart, s. 563.

³⁰ Yahya b. Ali b. El-Müneccim (ö. 300/912), “Kitabü’n-Neğam” (trc. Ruhi Kalender, Necati Avcı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (Ankara 1981), s. 396; Muhammed b. İshâk İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, Tunus 1985, s. 144; Zehebî, XIII, 405; Yafî, II, 237.

³¹ Farmer “Yahya b. Ali”, s. 348; Ziriklî, IX, 196.

³² “Kitabu’n-Neğam” (trc. Ruhi Kalender, Necati Avcı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, 397; İbn Hallikân, VI, s. 198, 201; Khairalah, s. 252.

³³ Zehebî, XIII, 405.

tartışmayı buna örnek gösterirler.³⁴ Bilhassa Arap-Acem ilimlerindeki üstün bilgisi, Grek yazılarını okuyabilmesi, bu eserler hakkındaki derin bilgisi ve sahip olduğu metafizik kültürü onun öne çıkmasına ve birçok hal tercümesi müellifi tarafından övgüyle söz edilmesine sebep olmuştur.³⁵

Kaynaklar İbnü'l-Müneccim'in sağlam bir rivâyetçi olduğu konusunda hemfikirdirler. O, özellikle babası Ali b. Yahyâ, Zübeyr b. Bekkâr, Ahmed b. el-Hâris el-Hazar, İshâk el-Mevsilî, Henâd el-Abdî'den rivâyetler yapmış ve onlar hakkında bilgiler vermiştir. Kendisinden de oğlu Yusuf, yeğeni Ali b. Harun b. Ali, Muhammed b. Ahmed el-Hâkimî Ebu Bekir es-Sûlî alıntılar yapmıştır.³⁶

İbnü'l-Müneccim'in Eserleri

İbnü'l-Müneccim'in eserleri ve isimleri hususunda genel olarak klâsik kaynaklarda bazı belirsizlikler vardır. Bir kısmında mûsiki eserleri hiç zikredilmezken, bir kısmında farklı isimler verilmektedir. Bazı modern çalışmalarda ki karışıklıklar da buna eklenince anlaşılması güç bir durum ortaya çıkmaktadır. Meselâ bu modern araştırmalarda, bazı klâsik kaynakların İbnü'l-Müneccim'in babasına atfettikleri *Kitabü Abbâr İshâk b. İbrâhim el-Mevsilî* adlı eseri İbnü'l-Müneccim'e âit gösterilmesi bu duruma güzel bir örnek teşkil eder.³⁷

Klâsik kaynaklarda zikredilen bu eserleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- *Kitâbü'l-Bâhir fî abbâri's-şu'arâi'l-muhadramiyyi'd-devleteyn*.

2- *Kitâbü'n-Neğam*. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî ve Ziriklî'nin zikrettiği bu eser şu anda kayıptır. Bu eser büyük bir ihtimalle İbnü'l-Müneccim'in *Risâle fî'l-Mûsikâ*'nın başında “daha önce yazdığını” belirttiği eserdir.

3- *Risâle fî'l-Mûsikâ*.

Kitâbü'n-Neğam ve *Risâle fî'l-Mûsikâ*, İbnü'l-Müneccim'in şâirlerle ilgili eserinden sonra yazılmış olmalıdır. Konuları oldukça birbirine benzerdir. İsimleri farklı şekilde gelmiş bulunan bu iki eserden biri diğerinden özetlenmiştir. Kaynaklarda daha geniş yazıldığı bildirilen *Kitâbü'n-Neğam* bugün

³⁴ Khairalah, 252.

³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, s. 230; Farmer, “Yahyâ b. Ali”, s. 348; a.mlf., *Historical Facts*, s. 280; a.mlf., *Tarih*, s. 197; Amnon Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 200.

³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, s. 230; Ebü'l-Berekât Kemaleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elîbbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, Zerka 1985, s. 178-179; Kehhâle, XIII, 215.

³⁷ Yahya b. Ali b. el-Müneccim (ö. 300/912), *Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ ve keşfi rumûzî kitâbi'l-eğânî* (tah. Yusuf Şevki), Kahire 1976, s. 261; Farmer, “Yahyâ b. Ali”, s. 347-348.

kayıptır. *Risâle fi'l-Mûsikâ*'nın nâşiri Yusuf Şevki, bu risâlenin *Kitâbü'n-Neğam*'dan yapılmış bir nevi alıntı ve bilgiler mecmuası olduğunu ileri sürmektedir.³⁸

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'de geçen bir rivayette onun *Kitâb fi'l-Gmâ ve Abbâri'l-Muğannîn* adlı bir eseri daha olduğu bildirilmekle beraber eser hakkında detaylı bilgi verilmemiştir. Rivayet şu şekildedir: “Yahyâ b. Ali der ki: Mu'temid Alellah benden, kendisi için yapılan şarkıları bir araya getirmemi istedi. Bu şarkıların toplandığı defter ve sayfaları aldım ve yazdım: 1000 savt [şarkı] idi.”³⁹ Yusuf Şevki, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin bahsettiği bu eserin konu ve içerik itibarıyla muhtemelen *Kitâbü'n-Neğam* ile aynı eser olduğunu belirtmektedir.⁴⁰ Zira İbnü'l-Müneccim, *Risâle fi'l-Mûsikâ*'nın başında daha önce “bir muğanninin vasıflarını ve ne gibi özellikleri taşıması gerektiğini yazdığı” bir kitabından bahsetmektedir.⁴¹ Diğer taraftan “Kitâbü'n-Neğam” veya “Kitâbü'l-Eğânî” isimlerinin bu dönemde daha çok mevcut besteleri bir araya getiren ve bunun yanı sıra şarkı veya şarkıcıların özelliklerinden bahseden eserlere verilmesi, Yusuf Şevki'nin görüşünü desteklemektedir.

İbnü'l-Müneccim'in eserlerini konularına göre üç grupta toplamak mümkündür:

1. Şâirlere âit haberler, sanatları ve sıfatları hakkında bir kitap.
2. İshâk el-Mevsîlî'nin ekolü üzere yazılmış olan eski Arap Mûsikîsi nazariyâtı kitabı.
3. İshâk el-Mevsîlî'nin nazariyâtını anlatan bir mûsikî risâlesi.

A. İbnü'l-Müneccim'in Şiir ve Şâirlerle İlgili Eseri:

“Kitâbü'l-Bâhir fî Ahbâri's-Şu'arâi'l-Muhadramiyyi'd-Devleteyn”

İbnü'l-Müneccim'e âit en önemli eser “*Kitâbü'l-Bâhir fî Ahbâri's-Şu'arâi'l-Muhadramiyyi'd-Devleteyn*”dir. Kaynaklarda değişik isimler altında karşılaştığımız bu eser, Emevî ve Abbâsî dönemlerini yaşamış meşhur şâirlerin bir takım şiirlerini ve biyografilerini içermektedir.⁴² İbnü'n-Nedim'e göre İbnü'l-Müneccim'in en meşhur eseridir ve melez şâirlerden bahsetmektedir.⁴³ İbnü'l-Müneccim, kitabına Beşşâr b. Berd ile başlayıp, Mervan b. Ebî Hafsa ile

³⁸ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 262-263.

³⁹ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî* (nşr. Abdülemir Mühenna, -Semîr Yusuf Cabir), I-XXIV, Beyrut 1986, XVIII, 176.

⁴⁰ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 250.

⁴¹ *a.g.e.*, s. 189.

⁴² Yâkût, XX, 29; Bağdatlı İsmail Paşa, II, 517; Kehhâle, XIII, 215; Ziriklî, IX, 195.

⁴³ *el-Fihrist*, s. 629.

tamamlamıştır.⁴⁴ Esere daha sonra oğlu Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ (ö. 327/938) tarafından ilâveler yapılmıştır. Ebü'l-Hasen babasının eserine Ebû Dülâme, Vâlide b. Habbâb, Yahyâ b. Ziyâd, Mutî' b. İyâs ve Ebû Aliyyü'l-Basîr gibi kendi döneminin şâirlerini de eklemiştir.⁴⁵ Bazı modern araştırmalar, “*Kitâbü'l-Bâbir fî abbâri's-su'arâi'l-müvellidîn*” adlı eseri de İbnü'l-Müneccim'e atfederler. Halbuki İbnü'n-Nedim ve İbn-i Hallikân'da bu eser açıkça kardeşi Hârûn'a atfedilmektedir.⁴⁶

Yusuf Şevki uzun tartışmalardan sonra bu kitabın, diğer mûsikî eserlerinden önce yazıldığını bildirmektedir.⁴⁷

Günümüze ulaşmayan ve şu anda kayıp olan bu eser hakkında bir bilgimiz yoktur. Ama en azından eski ve yeni kaynakların bilgileri ışığında İbnü'l-Müneccim'in böyle bir eseri olduğu kanaati güç kazanmaktadır.

B. İbnü'l-Müneccim'in Mûsikî Eserleri

1. *Kitâbü'n-Neğam*

İbnü'l-Müneccim'in bu kitabı, İbnü'n-Nedim ve İbnü'l-Kiftî'nin eserlerinde zikredilmemektedir. Bununla birlikte döneme en yakın kaynak olan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânîyi'l-Kebîr* adlı eserinde, bu kitaptan övgüyle söz etmekte ve İbnü'l-Müneccim'in bu eserinden birçok alıntı yapmaktadır.⁴⁸ Diğer taraftan bizzat İbnü'l-Müneccim -geçtiği üzere- “*Risâle fî'l-Mûsika*” isimli eserinin girişinde daha önce yazdığı bir mûsikî kitabından bahseder. Bu kitabında bir muğanninin [şarkıcı, okuyucu] sıfatlarını ve neleri hâiz olması gerektiğini yazdığını bildirir. Gerek bu haber ve gerekse *el-Eğânî*'de “*Kitâbü'n-Neğam*”dan yapılan alıntılar, bu kitabın “*Risâle fî'l-Mûsika*”dan ayrı bir eser olması ve daha önce yazıldığı ihtimalini kuvvetlendirir. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, “On notayı toplayan sesler konusu”nu işlerken bu kitabı zikreder ve İbnü'l-Müneccim'in bunu orada anlattığını haber verir.⁴⁹ Farmer'ın bu iki eserin aynı olduğu iddiası, bazı yeni yazarlarca da herhangi bir derin araştırma yapılmaksızın kabul görmüştür.⁵⁰ Farmer, *İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan

⁴⁴ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943-1949, *Suppl.*, 146.

⁴⁵ İbn Hallikân, VI, 198-9; Zehebi, XIII, 405; Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Kesfû'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Tahran 1967, I, 220.

⁴⁶ *Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ*, s. 260; Farmer, “Yahyâ b. Ali”, s. 348; Khairalah, s. 252.

⁴⁷ *Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ*, s. 262.

⁴⁸ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eğânî*, VIII, 25, 374; Ziriklî, *el-A'lâm*, IX, 195; Farmer, *Tarih*, s. 197; a.mlf., *Masâdirü'l-Mûsika'l-Arabîyye* (trc. H. Nassâr), Kahire 1957, s. 56.

⁴⁹ *el-Eğânî*, VIII, 374.

⁵⁰ Ronart, s. 563.

İbnü'l-Müneccim maddesinde bu iki eserin aynı olduğuna dâir kesin kanaat bildirmektedir.⁵¹

İbnü'l-Müneccim'in "*Kitâbü'n-Neğam*"ı şu anda kayıptır. Yukarıda ifade edildiği gibi bu kaynaklarda yer alan bilgilerin ışığında, bu eserin bulunabilmesi halinde eski Arap Mûsikî ekolünün aydınlanması yolunda büyük adımlar atılacağı düşünülebilir. Zirâ eserin, günümüze hiçbir eseri ulaşmayan meşhur müzik teorisyeni İshâk el-Mevsîlî'nin öğretilerini içermektedir.

Farmer'ın *Kitâbü'n-Neğam* olarak tanıtmaya çalıştığı British Museum 2361 No'da kayıtlı olan eser İbnü'l-Müneccim'in *Risâle fi'l-Mûsikâ*'sından başka bir şey değildir. Farmer'ın dünyada tek nüsha olduğunu belirttiği bu eserin, yıllar sonra Rıza Rampour nüshasının bulunması görüşümüzü teyit etmektedir.⁵² Zirâ her iki nüshanın girişinde eserin adı "Mü'minleri emiri Mu'tazîd-Billah'ın hizmetçisi Yahya b. Ali b. Yahya el-Müneccim'in mûsikî risâlesidir" şeklinde açık belirtilmiştir.

2. *Risâle fi'l-Mûsikâ*

İbnü'l-Müneccim'in günümüze ulaşan tek mûsikî eseridir. Risâle, eski Arap mûsikîsi nazariyatına dâir yazılmış olup; meşhur mûsikîşinâs ve nazariyatçı İshâk el-Mevsîlî'nin mûsikî öğretilerini konu almaktadır. Eserin konusu, bilhassa İshâk el-Mevsîlî ve Grek müzisyenlerinin karşılaştırılması etrafında şekillenmektedir. İbnü'l-Müneccim bu eseri, nedimliğini yaptığı Abbasî Halifelerinden Mu'tazîd-Billâh'a sunmak üzere yazmıştır.⁵³

Bu eser, eski Arap Ekolüne âit müzikal sistem üzerine hâlâ elimizde olan en erken monografidir. Ayrıca Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Eğânî* isimli eserinde geçen müzik terimlerinin açıklanmasında ana kaynak konumundadır.⁵⁴

Risâlenin iki ayrı yazması bulunmaktadır. Biri Hindistan'da Rıza Rampour Kütüphanesi, 3097 numaralı ciltte 25b-28a varakları arasındadır.⁵⁵ Diğeri British Museum, Oriental Bölümü, 2361 nolu ciltte, 236b-238b varakları arasındadır.⁵⁶

a. Rıza Rampour Kütüphanesi'nde yer alan yazmada Risâlenin tam adı "*Risâle Yahyâ b. Ali b. Yahyâ'l-Müneccim Mevlâ Emîri'l-Mü'minîn el-Mu'tazîd Billâh fi'l-Mûsikâ*"dır.

⁵¹ Farmer, "Yahyâ b. Ali", s. 348.

⁵² Zekeriyâ Yusuf, *Mabîâtâtü'l-Mûsikâ'l-Arabîyye fi'l-Âlem*, Bağdat 1967, s. 13.

⁵³ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, 189; Khairallah, 251.

⁵⁴ Khairallah, 251.

⁵⁵ Zekeriyâ Yusuf, *Mabîâtât*, s.13.

⁵⁶ Farmer, *Masâdir*, s. 55-56.

Risâle Hindistan'da Rıza Rampour Kütüphanesi'nin 64 numaralı el-Fennü'r-Riyâzî bölümünde, 3097 numarada kayıtlı, mûsikî eserlerini muhtevi bir cildin 2. risâlesi olarak 25a-28b varakları arasındadır.⁵⁷ Toplam altı varak olan eserin altıncı varığında sadece dört satır yazı vardır.⁵⁸ Normal sayfalar 19 satırdan oluşmaktadır; sayfalar, 140x240 mm. ölçüsündedir.⁵⁹

Risâle zarif bir İranî yazıyla (ta'lik) yazılmış olup, harfler noktalanmıştır ama hareke yoktur. Risâle herhangi bir şekilde makâle ve bölümlere ayrılmamıştır.

Nüshanın yazılış tarihi kesin belli olmamakla beraber, tahminen hicri IX. veya X. yüzyıllarda yazıldığı ifade edilmektedir; müstensihî ise belli değildir. Yazı özelliği vs.den hareketle ulaşılan bu neticeyi (bilgi), nüshanın Düvelü'l-Arabiyye Üniversitesi Yazmalar Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunan mikrofilminin üzerindeki tanıtım kartı da teyid etmektedir. Zirâ burada nüshanın H. X. yy.da yazıldığı kaydı vardır. Buna göre bu nüsha, istinsâhı 1073 (H.) olan British Museum'daki yazmadan daha eskidir. Nüshada birçok yazım hatası vardır. Bunlar, büyük bir ihtimalle müstensihînin iyi derecede Arapça bilmemesinden kaynaklanmaktadır. Zekerîya Yusuf bu hataların, müstensihînin mûsikî ehli olmamasından kaynaklandığını belirtir.⁶⁰

Risâlenin giriş cümlesi:

(بسم الله الرحمن الرحيم رسالة يحيى بن علي ابن يحيى المنجم مولي أمير المؤمنين المعتضد بالله في الموسيقى نقول قد ذكرنا في كتابنا الذي قبل هذا صفة المغني وما يجيب أن يكون عليه ووصفنا ما فيه نهاية من ذلك...)

Risâlenin son cümlesi⁶¹:

(...فقد شرح امر النغم وما يجري عليه ومن تد بيره يفهم وامتنح ما بينا فيه وقف ن امر الغناء علي ما يلتقي به ويتقدم في أمر المعرفة)

b. Biritish Museum'da bulunan risâlenin tam adı "*Risâle Yahyâ b. Ali b. Yahyâ'l-Müneccim Mevlâ Emîri'l-Mü'minin Mu'tazûd Billâh fi'l-Mûsikâ*"dır.

Eser İngiltere'de British Museum Kütüphanesi'nin Oriental Bölümünde, 2361 numarada kayıtlı, riyâzî ilimlerle ilgili risâleleri muhtevî bir cildin 11.

⁵⁷ Rıza Rampour Kütüphanesi'nin 3097 numaralı cildindeki diğer mûsikî eserleri –sırasıyla– şunlardır: 1- "*el-Kânûn cüz'ü't-telif mine'l-Mûsikâ li-Öklides*", 2- "*Risâle Yahyâ b. Ali b. Yahyâ'l-Müneccim Mevlâ Emîri'l-Mü'minin Mu'tazûd Billâh fi'l-mûsikâ*", 3- "*Kitâbi'l-Mûsikâ'l-Kebîr li-Fârâbî*" (beş sayfa), 4- "*el-Kitâbü'l-Kâfî fi'l-Mûsikâ li-Ebî Mansur b. Zeyl*", 5- "*el-Kitâbü'l-Edvar li-Safiyüddin Abdülmü'min Bağdâdî's-Şebîri'l-Urmevî*", 6- "*Hâşiye alâ şerhi'l-Hocendi li-Kitâbi'l-Edvâr fi's-Şeyb Mahmûd el-Atâ*", 7- "*Risâle fi'l-Mûsikâ*" (müellifi bilinmiyor). *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 97.

⁵⁸ Zekerîya Yusuf, *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, Kahire 1964, s. 10.

⁵⁹ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 101.

⁶⁰ a.g.e., s. 101; Z. Yusuf, *Risâle*, s. 10.

⁶¹ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 110.

risâlesi olarak 236b-238b varakları arasındadır.⁶² Risâle toplam 5 sahifedir; ilk sahifede 10, son sahifede 8, tam sahifelerde ise 23 satır vardır. Sayfalar 90x180 mm. ölçüsündedir.⁶³

Risâle zarif bir İran yazısıyla (ta'lik) yazılmış olup; noktalama ve hareketlerden yoksundur. Risâle herhangi bir şekilde makâle ve bölümlere ayrılmamıştır.

Bu nüshada birçok yazım ve dil hatası vardır. Müstensihî tahminen İranlı olup; Zekeriya Yusuf'a göre mûsikî ehli birisi de değildir.⁶⁴ Ayrıca bu nüshada, Rıza Rampour Kütüphanesi'nde bulunan yazmada yer alan üç önemli cümle eksiktir.

Risâlenin yazılış tarihi risâlenin sonunda belirtilmiştir. Müstensihînin notuna göre hicri 2 Cumâde'l-ûlâ 1073 yılında Perşembe günü yazımı tamamlanmış; 25 Muharrem 1074 Çarşamba günü de Keşmir'de mukâbele edilmiştir. Ama müstensihînin kimliği hakkında herhangi bir bilgi yoktur.⁶⁵ Dolayısıyla bu nüsha Rıza Rampour nüshasından yaklaşık bir asır sonra yazılmıştır.

Risâlenin giriş cümlesi:

(بسم الله الرحمن الرحيم رسالة يحيى بن علي ابن يحيى المنجم مولي أمير المؤمنين المعتضد بالله في الموسيقى نقول قد ذكرنا في كتابنا الذي قبل هذا صفة المغني وما يجيب أن يكون عليه ووصفنا ما فيه نهاية من ذلك ...)

Risâlenin son cümlesi⁶⁶:

(فان اكثرهم ممن يدعي الحدق بهذه الصناعة لو امتحن بالمسألة عن بعض ما ذكرنا في هذا الكتاب لقصرت معرفته عنه وتمت الرسالة يوم الخميس 2 شهر جماد الأولي سنة 1073 تم مقابله بالاصل يوم للاربعاء 2 محرم سنة 1074 في بلدة كشمير)

Öncelikle belirtmek gerekir ki, her iki risâle –bazı cümle eksiklikleri ve kelime hataları dışında- birbirinin neredeyse aynıdır. Her ikisi de aynı eserden

⁶² British Museum Oriental 2361 no'lu ciltteki -Arapça/Farsça- diğer eserler sırasıyla şunlardır: 1- “Risâle fî ârâi'l-mutasavvife ve'l-fukabâ fî simâ'i'l-mûsikâ”. Muhammed b. Celâl Rîzevî, 1068 (Farsça), 2- “Risâle fî cevâzi'l-Mûsikâ”. Abdülcelil b. Abdurrahman (Farsça), 3- “Kitâbü'l-Edvâr fî'l-Mûsikâ”. Müellifi bilinmiyor, 4- “Şerhü'l-Edvâr”, 5- “Risâle fî şerhi kitâbi'l-edvâr”. Mevlâna Mübârek Şah, H. 777 (Farsça), 6- “Şerhu Risâle-i Edvâr”. Ebû Nasr el-Hocendî, 7- “Mûsikâ Hikmet-i Alâf”. İbn-i Sinâ (Farsça), 8- “Min Kitâb Ya'keb b. İshâke el-Kindî fî't-te'lîf”, 9- “Risâle fî'l-mûsikâ”, 10- “el-Kitâbü'l-Kâfî fî'l-Mûsikâ”. İbn-i Zeyle, 440 H. (Farsça), 11- “Risâle Yahyâ b. Ali b. Yahyâ'l-Müneccim Mevlâ Emîri'l-Mü'minîn Mu'tazîd Billâh fî'l-Mûsikâ”, 12- “el-Mûsikâ'l-Kebîr”. Fârâbî (4 sahife), 13- “Keşfü'l-Edvâr”. Kâsım b. Dost Ali Buhârî (Farsça), 14- “Kenzü't-Tuhaf Der Mûsikâ” (Farsça). Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ, s. 111-115.

⁶³ Amnon Shiloah, s. 201.

⁶⁴ Zekeriya Yusuf, Risâle, s. 3.

⁶⁵ Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ, s. 29.

⁶⁶ age, s. 29.

farklı zamanlarda istinsah edilmiş olabileceği gibi, birbirinden istinsah edilmiş de olabilir. Ama ittîfak edilen nokta eserin orijinalinin müellifin elinden çıktığıdır. Zâten kaynaklar risâlenin İbnü'l-Müneccim'e âit olduğunda görüş birliği içindedirler.⁶⁷

Bu eserin önemi, bilhassa eski Arap Ekolü mûsikî nazariyatında kullanılan ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Eğânî*'sinde yer alan teknik terimleri aydınlatmasında yatmaktadır.⁶⁸

Müellifin ifâdesine göre bu risâle meşhur mûsikîşinâs ve nazariyatçı İshâk el-Mevsîlî'nin öğretisi üzerine temellendirilmiştir.⁶⁹ O, *Risâle*'sinde özellikle Klasik Arap Mûsikîsi Ekolü ile Grek Eserlerini Şerh Edenler Ekolü'nün farklarını ele almaktadır. Onun tabiriyle öncekiler "Arabî Gınânın Üstadları" diğerleri ise "Grek Mûsikîsi Üstadları"dırlar.⁷⁰ İbnü'l-Müneccim bu ekoller arasındaki farklılıkları tartışır ve değerlendirir. O bu mûsikîleri incelerken ve İshâk'ın öğretilerini aktarırken enstrüman olarak udu tercih etmiş; nazariyesini ud üzerine temellendirmiştir. Udun klâvyesindeki parmak baskılarına işaret ederek bize, Arab mûsikîsi dizisindeki her bir nota (nağme) için doğru olan yeri gösterir. Bu meyanda ebced harflerinden müteşekkil olan "ebced nota sistemi"ni kullanmaktadır. Eski Arap ekolünün müzikal pratiğinin özellikle parmaklar ve "mecârâ veya mecârî" (parmak baskıları) denen şeyler üzerine kurulduğunu ifâde eder. Bunlara dâir makam (melodi) sisteminin problemlerinden ve ayrıca "intikâl"den [geçiş] bahseder.

İbnü'l-Müneccim'in *Risâle*'de ele aldığı konuları, şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Açış: Müellifin ismi ve risâlenin konusu.
- 2- Fihrist: Önceki kitabının konusu, notalar, parmak baskıları, İshâk el-Mevsîlî ile eski filozofların nota sayıları konusundaki farklılık.
- 3- İshâk el-Mevsîlî'nin notaları: Sayıları ve isimleri.
- 4- Nota isimleri, bam, misles, mesnâ ve zîr telleri ile arasındaki farklar.
- 5- İshâk ve Grek Filozoflarının teorileri arasındaki fark.
- 6- Perde yerlerinin sebepleri.
- 7- İshâk'a göre makamlar: Uyumlu ve uyumsuz sesler.
- 8- Arapların gınâda kullandıkları perdeler.

⁶⁷ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 173.

⁶⁸ Farmer, "Yahyâ b. Ali", s. 348.

⁶⁹ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 189-191; Amnon Shiloah, s. 200.

⁷⁰ Farmer, *Masâdir*, s. 55.

9- Sonuç ve zeyl.⁷¹

Risâle tahkikiyle birlikte 3 defa neşredilmiştir:

1- İlk neşir üstad Muhammed Behçe el-Esrî tarafından yapılmıştır. Dr. Cevad Ali'nin dokuz sayfalık önsözünün yer aldığı bu tahkik, 1950 yılında *el-Mecma'u'l-İlmiyyi'l-Trâkî* dergisinin I. cildinin 114 ve 124. sayfaları arasında yayınlanmıştır. Daha sonra bu çalışma *Matbû'âtü'l-Mecma'u'l-İlmiyyi'l-İrâkî* silsilesinde aynı önsöz ile ayrı bir basım olarak yayınlanmıştır (Bağdat 1950). Bu neşirde Üstad Muhammed, British Museum nüshasını esas almış ve risâleyi “*Kitabü'n-Neğam li-Yahyâ b. Ali b. Yahyâ'l-Müneccim*” adıyla neşretmiştir. Bu risâleyi İbnü'l-Müneccim'in *Kitabü'n-Neğam*'ı ile karıştırıp bu isim altında yayınlamasının sebebi, Farmer'in her iki kitabın da aynı eser olduğu şeklindeki değerlendirmesine inanmasıdır.⁷² Dergide yayınlanan bu neşir, Ruhi Kalender ve Necati Avcı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Herhangi bir araştırma yapılmadan yayınlanan bu çalışmada da hata silsilesi devam etmiş ve İbnü'l-Müneccim'in “*Risâle fi'l-Mûsikâ*”sı, “*Kitâbü'n-Neğam*” başlığıyla yayınlanmıştır.⁷³

2- 1964 yılında Üstad Zekeriya Yusuf tarafından ve Rıza Rampour nüshası esas alınarak bir tahkikli neşir daha yapılmıştır. Zekeriya Yusuf, British Museum nüshasına göre daha az hatası olan Rıza Rampour nüshasını tercih ettiğini belirtir.⁷⁴ Bununla birlikte yazar, dipnotta nüsha farklılıklarına işaret etmemiştir.

3- Söz konusu eser hakkında en geniş tahkikli neşir Dr. Yusuf Şevki tarafından yapılmış ve bu çalışma 1969 yılında Kahire'de basılmıştır. Yusuf Şevki tahkikte Rıza Rampour nüshasını esas almış, British Museum nüshasının farklılıklarına da dipnotlarda işaret etmiştir. Çalışmanın tam ismi “*Risâletü'bnü'l-Müneccim ve Keşfü Rumûzî Kitabi'l-Eğân*”dır. Yusuf Şevki, tahkikli neşirle birlikte; -İbnü'l-Müneccim'in verdiği bilgiler doğrultusunda- İshâk el-Mevsîlî'nin mûsikî nazariyatı ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitabü'l-Eğân*'inde geçen mûsikî terimlerinin açıklamalarını da eklemiştir.

İshak el-Mevsîlî'nin Mûsikî Teorisi ve Ses Sistemi

İbnü'l-Müneccim eski Arap mûsikî ekolünün en önemli nazariyatçılarından. Daha önce belirtildiği üzere ilim ve mûsikîde temâyüz etmiş bir âileye mensûptur. Zirâ İbn-i Hallikân'ın bildirdiğine göre babasının mûsikîde husûsî bir mahâreti vardı ve meşhur mûsikîşinâs İshâk el-Mevsîlî'nin

⁷¹ *Risâletü'bnü'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 183-186.

⁷² Farmer, *Tarih*, s. 197.

⁷³ *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV, 398.

⁷⁴ Zekeriya Yusuf, *Risâle*, s. 13.

öğrencisiydi. Nitekim Sâbit b. Kurrâ “İlmü’l-Mûsikî”de bazı meseleleri ona danışmaktaydı. Hattâ Farmer’a göre o metafizik öğrenmiştir ve Doğu-Batı Arapları arasından çıkmış en büyük mûsikî nazariyatçılarından biridir.⁷⁵

İbnü’l-Müneccim, Arap mûsikî icrâcılarının teoriye ve teorisyenlere hak ettikleri önemi vermedikleri bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde notasyon ve enstrümanlar üzerindeki perdeler icrâcılarının elindeydi ve neredeyse teorisyenler için kapalı kutuydu. Zirâ notasyon belki de bir asırdan beridir Araplarca biliniyordu ama -onlara göre- bu, özellikle enstrümantal müziğe uygundu. İbnü’l-Müneccim böyle bir dönemde mûsikînin nazariyatına eğilmiş ve bu sahanın meseleleri üzerinde iki tane de eser telif etmiştir.⁷⁶ Diğer bir yandan -âilesinin öteki fertleri gibi- mûsikîyi İshâk el-Mevsılî, Ubeydullah b. Abdullah ve İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913) gibi aynı zamanda amelî (pratik) olarak işleyen yazarlar sınıfındandır. O dönemin bir takım yazarları gibi mûsikîyi sâdece nazari-spekülâtif teoriler bütünü olarak işleyenlerden değildir.⁷⁷

İbnü’l-Müneccim’in mûsikî tarihindeki önemi, yeni bir ses ve nota sistemi ortaya koymasıdır. İshâk el-Mevsılî’nin öğrencisi olarak onun sistemiyle yetinmemiş bu sistemden hareketle yeni şeyler tesis etmiştir.

Bugün elimizde olan mûsikî risâlesinde beste konusunu ele alan müellif, notalar arasında uyum ve uyumsuzluğu incelemiş, ud üzerinde her bir parmağın baskı yeri ve bunların karşılıklarını vermiştir. Bu perdeleri ebced harfleriyle notalandırmış; İshâk’ın ses sistemini, Eski Arap ve Grek müzik sistemlerini mukayeseli olarak değerlendirmiştir. *Risâle*’nin sonunda ise mevcut sistemle yapılan kompozisyonu örnekleriyle göstermiştir.⁷⁸

“Eski mûsikîşinaslara göre çıkan seslerin sayısı 18’dir” sözünde Yahyâ İbnü’l-Müneccim’in büyük ihtimalle “eski mûsikîşinaslar”dan kasdı icrâcılar ve önceki mûsikî nazariyatçılarıydı. Zirâ bu ifadenin akabinde onların sistemlerini ve 18 sese nasıl ulaştıklarını şöyle ifâde etmektedir: “Bam (1. tel) ve misles (2. tel) tellerindeki seslere göre ortaya konan ilk sesi “mutlaku’l-bam”; ikincisini ise bam telinin ortası olarak tespit etmişler ve bu sıralama üzerine ittifak etmişlerdir. Onlara göre misles ve bamdaki sesin, mesnâ (3. tel) ve zîrdeki (4. tel) sesin -kulak açısından uyumlu olmalarına rağmen- aynı olmadığını iddia etmişlerdir. Zirâ onlar, ikisi ayrı ayrı vururlarsa, uygun ses çıkaracaklarını kaydetmişlerdir.” Bu açıdan İbnü’l-Müneccim onları eleştirir. Çünkü ona göre

⁷⁵ Farmer, *Historical Facts*, s. 27, 280.

⁷⁶ *a.g.e.*, s. 87.

⁷⁷ *a.g.e.*, s. 280-281.

⁷⁸ *Risâletü’bni’l-Müneccim fî’l-Mûsikâ*, s. 241-246.

ikisi ayrı ayrı vurulursa, kulak misles ve bamdaki sesin mesnâ ve zîrdeki seslerden farklı olduğunu anlayabilir. Her birinden sekizli ve dörtlü sesler çıkarılırsa, telin tam sesi yarım sesi vermez.

Aynı zamanda Grekler'in "büyük tam sistemi"nden bahseden İbnü'l-Müneccim, bunun "eski Arap sistemi"yle küçük benzerliklere rağmen oldukça farklı olduğunu belirtir. Meselâ Grekler notaların 8 olduğunu ifâde ederler. Zirâ Greklerin de bir oktavlık sistemleri vardı. Fakat bu, iki bileşik tetrakorddan (dörtlüden) -Mesón (E, F, G, a) ve Diezeugmenón (b, c, d, e)- oluşmaktaydı. İbnü'l-Müneccim temelde bunun Arabî sistemden farklı olduğunu ifade eder.⁷⁹

Hocası İshâk el-Mevsilî'nin sisteminde ise notalar 10 tanedir. Gerçekte 9 olan bu sayı onuncunun oktav ses olarak kabûl edilmesiyle 10 olmaktadır. İshâk'ın sisteminde ilk ses udun mesnâ telinin boş (açık) vurulmasıyla elde edilen sestir. İshâk ud telleri üzerinde "mecrâ" adını verdiği seslerin kaynaklandığı iki perde baskısı tespit etmektedir ki, birisi "vustâ" (orta parmak), diğeri "bınsır" (yüzük parmağı) baskısıdır. İshâk ve onun takipçilerine göre, gerek ud gerekse üflemeli enstrümanlarda bu 10 notadan fazla nota yoktur.⁸⁰

İbnü'l-Müneccim bu kısa ama çok değerli bilgileri hâvî risâlesinde yukarıda kısaca anlattığımız üç sistem arasındaki farkları ortaya koymaya çalışmıştır:

Öncelikle ona göre Greklerin 8 notalı sistemleriyle eski Arap ekolünün 18 notalı sistemleri birbirlerinden çok farklıdır. Zirâ Kindî (ö. 874), İbn Sînâ (ö. 1037) ve Hüseyin b. Zeylî'nin (ö. 1048) Grek sistemi üzerinde yoğunlaşan çalışmaları (sistemler), yerli pratik sanattan oldukça uzak ve farklıdır. Yahyâ'nın gerçekte söylemek istediği şey ise, kendisinin de benimsediği İshâk'ın sisteminin diğerlerinden farklı ve daha doğru olduğudur.

Bunu gerçekleştirirken bu sistemi teferruatlı bir şekilde anlatır ama maalesef Grek ve eski Arap mûsikî ekolünün sistemleri hakkında derinliğine bilgiler vermez.

İbnü'l-Müneccim'in -hocası İshâk'ın sistemi üzere- sistemine göre 10 tane nota vardır ve şunlardır (İlk beş tanesi mesnâ teli, ikinci beş tanesi zîr teli üzerindedir):

1. Nota: Mutlakü'l-Mesnâ ['imâd]: 3. telin açık hali.
2. Nota: Sebbâbetü'l-Mesnâ: 3. tel işaret parmağı.
3. Nota: Vusta'l-Mesnâ: 3. tel orta parmak.
4. Nota: Bınsıru'l-Mesnâ: 3. tel yüzük parmağı.

⁷⁹ *Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ*, s. 190-191; Farmer, *Historical Facts*, s. 28-285.

⁸⁰ *Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ*, s. 191-195.

5. Nota: Hınsıru'l-Mesnâ: 3. tel serçe parmak.
6. Nota: Sebbâbetü'z-Zîr: 4. tel işaret parmağı.
7. Nota: Vusta'z-Zîr: 4. tel orta parmak
8. Nota: Bınsıru'z-Zîr: 4. tel yüzük parmağı.
9. Nota: Hınsıru'z-Zîr: 4. tel serçe parmak.
10. Nota: Hınsıru'z-Zîr/Bınsıru'l-Misles: 2. tel yüzük parmağı.⁸¹

Bu on notanın bam ve misles tellerindeki karşılıkları şöyledir:

Mutlaku'l-Bam (1. telin açık hali)→ Sebbâbetü'l-Mesnâ (3. tel işaret parmağı)

Sebbâbetü'l-Bam (1. tel işaret parmağı) → Bınsıru'l-Mesnâ (3. tel yüzük parmağı)

Vusta'l-Bam (1. tel orta parmak)→ Hınsıru'l-Mesnâ (3. tel serçe parmağı)

Bınsıru'l-Bam (1. tel yüzük parmağı)→ (İptal)

Hınsıru'l-Bam (1. tel serçe parmak)→ Mutlaku'l-Misles (2. telin açık hali)

Mutlaku'l-Misles (2. telin açık hali)→ Sebbâbetü'z-Zîr (4. tel işaret parmağı)

Sebbâbetü'l-Misles (2. tel işaret parmağı)→ Bınsıru'z-Zîr (4. tel yüzük parmağı)

Vusta'l-Misles (2. tel orta parmak)→Hınsıru'z-Zîr (4. tel orta parmak)

Bınsıru'l-Misles (2. tel yüzük parmağı)→ Zîr altından çıkar (Hınsıru'z-Zîrden sonraki perde)

Hınsıru'l-Misles (2. tel serçe parmak)→ Mutlaku'l-Mesnâ (3. telin açık hali)⁸²

Farmer, İshâk ekolünün bir takipçisi olarak nitelediği İbnü'l-Müneccim'in ud için ileri sürdüğü pratik notasyonu şu şekilde tespit eder:⁸³

Semboller : A B J D H W Z H T Y (Ebcedî)

Notalar : G a b b c d e e f f (Günümüzde)⁸⁴

Her bir tel -tabakası- iki tane "mecrâ" üretmektedir. Yahyâ mecrâ'nın İshâk'ın bir buluşu olduğunu ifâde etmektedir. Mecrâ bir nevi seslerin kendisinden kaynaklandığı akım demektir. 1. Mecrâ, vusta (orta) parmağına; 2. Mecrâ, bınsır (yüzük) parmağına nispet edilmektedir. Ona göre bu iki parmak icrâda birbirlerini takip ederler ve birbirlerinin önlerine geçmezler.⁸⁵

⁸¹ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 192-193.

⁸² *a.g.e.*, s. 200-201.

⁸³ *a.g.e.*, s. 204.

⁸⁴ *Historical Facts*, s. 88.

⁸⁵ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 222-223.

İbnü'l-Müneccim risâlesinin büyük bir kısmında ise Arabî melodilerde kullanılan bu on notadan (ses) bahsetmiş ve kendi aralarında uyumlu olanlarla uyumsuz olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Ona göre uyumlular 6, uyumsuzlar 4 tanedir ve şu şekildedir:

Uyumlular: Bunlar her iki mecrayla da uyumlu olan notalardır.

1. Mutlakü'l-Mesnâ (3. telin açık hali)
2. Sebbâbetü'l-Mesnâ (3. tel işaret parmağı)
3. Hınsıru'l-Mesnâ (3. tel serçe parmağı)
4. Sebbâbetü'z-Zîr (4. tel işaret parmağı)
5. Bınsıru'z-Zîr (4. tel yüzük parmağı)
6. Hınsıru'z-Zîr (4. tel serçe parmak)⁸⁶

Eğer bu 6 nota vusta (orta parmak) üzerinde olurlarsa (bınsırda da olabileceği gibi) hep birlikte âhenk gerçekleşir. Bunlar eğer bınsır (yüzük parmağı) üzerinde olurlarsa mecra bınsıra âit olur ve “savn (ses), mecra'l-bınsırda” denilir.⁸⁷

Uyumsuzlar:

1. Vusta'l-Mesnâ (3. tel orta parmak)
2. Bınsıru'l-Mesnâ (3. tel yüzük parmağı)
3. Vusta'z-Zîr (4. tel orta parmak): Bu, kendi mecrasında vusta'l-mesnâ (3. tel orta parmak) ile ancak tek bir yer ve durumda uyumludur: Kendisinden bınsıru'z-zîre (4. tel yüzük parmağı) ve buradan kendisine dönüldüğü yer.
4. Bınsıru'l-Misles (2. tel yüzük parmağı): Bu, kendi mecrasında bınsıru'l-mesnâ (3. tel yüzük parmağı) ile uyumludur. Uymadığı yer ise; kendisinden vusta'l-mesnâya (3. tel orta parmak), vusta'l-mislesden de (2. tel orta parmak) kendisine dönüldüğü yerdir.⁸⁸

Bınsıru'l-misles (2. tel yüzük parmağı) zîr teli üzerinde perdelerin en sonunda bınsır baskısıyla çıkan bir nota gibidir. Vusta'l-misles (2. tel orta parmak) ise hınsıru'z-zîr (4. tel serçe parmak) gibidir. Zaten bınsıru'l-misles, hınsıru'z-zîr ile uyum sağlamaz. Hınsıru'z-zîr de perdelerin en sonunda bınsır baskısıyla çıkan notalarla uyumsuzdur.⁸⁹

Konunun sonunda İbnü'l-Müneccim, Arabî gınâda kullanılan 10 notanın bunlardan ibaret olduğunu ve gınânın bunlarla gerçekleştiğini belirtir. Ona göre notaların birbirleri içinde kullanılmaları sonucu elde edilen şeyler (melodiler), on

⁸⁶ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 225-228.

⁸⁷ *a.g.e.*, s. 226-227.

⁸⁸ *a.g.e.*, s. 229-231.

⁸⁹ *a.g.e.*, s. 231-233.

notanın tamamından oluşan kompozisyonun üzerine inşa edilmesi sonucu ortaya çıkan şeylerden daha çoktur ve zengindir.

Arap gınâsı işte bu yol üzere kurulur ve yine gınâ türleri bu metod üzere gerçekleşir.

İbnü'l-Müneccim bu meyanda “intikâl” ’den (geçiş)⁹⁰ söz etmektedir. Çünkü ona göre, gınâ içinde notalar arasında uygun düşen yerlerde birbirlerine geçilebilmektedir. Ne var ki bu geçiş, ancak bir mecrâdan diğerine geçiş şeklinde, yâni arada mecrâ atlanmaksızın yapılabilmektedir. Müellif bu geçişin, güzel olan ve kulağın reddetmediği (hoşlandığı) yerlerde gerçekleşmesi gerektiğini bildirir. Bu geçişler sâyesinde gınâ daha latîf bir hâle gelmiş olmaktadır.⁹¹

Bu küçük ama önemli malumatı hâiz olan risâleden öğrendiğimiz bir bilgi de İshâk'ın ve İbnü'l-Müneccim'in zamanında udda 4 telin kullanıldığıdır. Zirâ uddaki tel sayısı el-Kindî, İbn Sînâ, Fârâbî (ö. 950) gibi büyük nazariyatçıların eserlerinde -farazî bile olsa - beş olarak belirtilmiştir. Çünkü onlar son notası eksik kalan dizilerini aslen (icrâda) mevcut olmayan bu 5. tel üzerindeki notayla tamamlamışlar⁹² ve 5. tel ancak Zîrâb zamanında icrâda kullanılmaya başlanmıştır.⁹³ İbnü'l-Müneccim, 10. nağme için udda bir tel daha takmayı uygun görmediklerini ve bu notayı bînsîru'z-zîrin (4. tel yüzük parmağı) daha ilerisinden elde ettiklerini belirtmektedir.⁹⁴

İbnü'l-Müneccim, ses sistemindeki 10 notayı mesnâ (3. tel) ve zîr (4. tel) telleri üzerinde göstermektedir. Bam (1. tel) ve misles (2. tel) telleri üzerinde göstermemesinin nedenlerini de risâlesinde şu şekilde belirtmektedir:

1. Mesnâ ve zîr telleri, görünüşte şiddetli olmakla beraber; sesleri âhenklidir.
2. Mesnâ ve zîr tellerinde karşılığı bulunmayan sesleri taklit etmekten, bu seslerin bam ve mislesde taklit edilmeleri daha kolay ve mükemmeldir.
3. Değişik vezin çıkarmak için bu tellerin ayar kolaylığı ve vuruşun güzelliğidir. Böylece ses, mesnâ ve zîrde bazen ince ve güçlü, bazen bamda kalın ve yumuşak çıkar.⁹⁵

⁹⁰ “Geçiş” kelimesiyle Türkçe’ye aktardığımız “intikâl”, bildiğimiz anlamda “makam geçkisi” olmayıp; notaların değişik şekillerde ardı ardına veya tekrarlı olarak sıralanması demektir.

⁹¹ *a.g.e.*, s. 236.

⁹² Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 70.

⁹³ Suad b. Abdilaziz, “el-Musikûru'l-İslâmî Zîrâb”, *Mecelletü'l-Müerrihi'l-Arabî*, XXII (Bağdat 1982), s. 153.

⁹⁴ *Risâletü'bni'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 213.

⁹⁵ *a.g.e.*, s. 216.

Bu arada müellif sadece iki telde (misles ve zîr) tellerin 4 kattan oluştuğunu ifâde etmektedir. Aynı zamanda, müzisyenin bu sesler içinde en uyumlusundan en kolayına geçebilmesi için, tellerin kat ve genişliklerini çoğaltabileceğini belirtmektedir.⁹⁶

Sonuç

İbnü'l-Müneccim'in biyografisi ve mûsikî eserlerini konu alan bu çalışmadan elde edilen sonuçlar şöyle sıralanabilir:

İbnü'l-Müneccim'in *Risâle fi'l-Mûsikâ* adlı eseri, el-Kindî'nin mûsikî risâlelerinden sonra bize ulaşan ikinci eserdir. İlk dönem mûsikîsine dair çok değerli nazarî bilgiler içermektedir. Zîrâ Kindî'yle beraber "Grek Eserlerini Şerh Edenler Ekolü" başlamış; ilk dönem mûsikîsi nazariyatından kopmalar gerçekleşmiştir. İbnü'l-Müneccim ise "Klasik Arap Ekolü" diye tanımlayabileceğimiz grubun önde gelen ismi İshâk el-Mevsîlî'nin öğretilerini devam ettirmiştir. Babasından tevârûs eden bu bilgileri işlemiş, doğruluklarını ispat etmeye çalışmış ve sonraki nesillere aktarmıştır.

Elimizdeki kaynaklarda İbnü'l-Müneccim'in herhangi bir enstrüman çalabildiğine dair kesin bir bilgiye ulaşamadık. Ne var ki müzik sistemini ud üzerinde göstermesi, udun ve uddan elde edilen seslerin özelliklerini ayrıntılarıyla tanımlayabilmesi, bizde ud icracısı olabileceği kanaatini oluşturmuştur. Kaynaklarda İbnü'l-Müneccim'in bestekâr olduğuna dair herhangi bir bilgi de yoktur.

Çalışmamızda İbnü'l-Müneccim'in, birçok modern araştırmada yanlışlıkla *Kitâbü'n-Neğam* adıyla anılan eserinin, aslında *Risâle fi'l-Mûsikâ* olduğunu; günümüze ulaşmayan *Kitâbü'n-Neğam* adlı eserin ise *Risâle fi'l-Mûsikâ*'dan daha önce yazıldığını ve *Risâle fi'l-Mûsikâ*'nın, *Kitâbü'n-Neğam*'ın bir özeti olarak müstakil bir telif olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

İbnü'l-Müneccim'in *Risâle fi'l-Mûsikâ* adlı eserinin şüphesiz en önemli özelliği, ilk dönem mûsikî nazariyatı çalışanları için kapalı bir kutu olan mûsikî terimlerine açıklık getirmesidir.

Bundan sonraki çalışmalarda mûsikî nazariyatçıları için vazgeçilmez bir kaynak olan *Risâle fi'l-Mûsikâ*'nın daha güzel bir çevirisi yapılabilir. Aynı zamanda bu eser çerçevesinde diğer kaynaklardan da istifade edilerek ilk dönem mûsikî nazariyatı ve bilhassa İshâk el-Mevsîlî'nin ses sistemi ortaya konabilir.

Kaynaklar

⁹⁶ *Risâletü'bnî'l-Müneccim fi'l-Mûsikâ*, s. 213.

- Babanzade Bağdatlı İsmail Paşa (ö.1920), *Hediyyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsârü'l-musannağîn* (trc. Kilisli Rifat Bilge; tashih İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç), I-II, Ankara 1955,
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târibu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1931.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, I-II, Leiden 1943-1949.
- Çetin, Nihad M., “Arûz”, *DİA*, III (İstanbul 1991), s. 424-437.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Hüseyin (ö. 356/967), *Kitâbü'l-Eğânî* (nşr. Abdülemir Mühenna-Semîr Yusuf Cabir), I-XXIV, Beyrut 1986.
- el-Enbârî, Ebû'l-Berekat Kemaleddin Abdurrahman b. Muhammed Enbari, (ö. 577/1181), *Nüzhetü'l-Elîbbâ fî tabakâtî'l-üdebâ*, Zerka 1985.
- Farmer, Henry George, *Historical Facts For The Arabian Musical Influence*, Newyork 1970.
- *Masâdirü'l-Mûsikâ'l-Arabîyye*, (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1957.
- *Târibu'l-Mûsikâ'l-Arabîyye*, (trc. Hüseyin Nassâr), Kahire 1956.
- “Yahyâ b. Ali”, *İA*, XIII (İstanbul 1986), s. 347.
- el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yâkût (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ* (nşr. Ahmed Ferîd Rifâî), I-XX, Beyrut ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-ğaman*, (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1978..
- İbnü'l-Kıftî, Cemaleddin Ali.b. Yusuf (ö. 646/1248) *İbbâru'l-ulemâ bi-abbâri'l-bukemâ:Târibu'l-Hukemâ* (nşr. I. Lippert), Leipzig 1903.
- Yahya b. Ali b. El-Müneccim (ö. 855/912), *Risâletü'bni'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ ve keşfi rumûzi kitâbi'l-eğânî* (tah. Yusuf Şevki), Kahire 1976.
- “Kitabu'n-Neğam” (trc. Ruhi Kalender, Necati Avcı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXV (Ankara 1981), s. 396.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec İsmâil b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fibrîst*, Tunus 1985.
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-ğünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Tahran 1967.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifin*, I-XV, Dumaşk 1957-1961.
- Khairalah, E. A., “Abu Ahmad Yahyâ”, *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, I (London 1983), s. 251.
- el-Merzubânî, Ebu Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa Merzubani (384/994), *Mu'cemü's-Şuarâ* (tashih; Fritz Krenkow), Beyrut 1982.
- Ronart, Stephan and Nancy, “Yahyâ ibn Ali ibn Yahyâ”, *Central Asiatic Journal (CAJ)*, Wiesbaden-Den Hague 1959, s. 563.
- Shiloah, Amnon, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979.
- Stern, S. M., “Abu Isa ibn al-Munajjim's Chronography”, *Islamic Philosophy and the Classical Tradition*, 1972, s. 437-466.
- Suad b. Abdilaziz, “el-Musikûru'l-İslâmî Ziryâb”, *Mecelletü'l-Müerrihi'l-Arabî*, XXII (Bağdat 1982), s. 153.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerir (ö. 310/922), *Taribu'r-Rusûl ve'l-Mülûke* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), I-XI, Kahire 1990.
- Turabi, Ahmet Hakkı, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

- el-Yâfiî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemâni (ö. 768/1366), *Mir'atü'l-cenân ve ibretü'l-yakẓân fî ma'rifeti havâdisi'z-zemân* (thk. Abdullah Muhammed Cuburî), I-IV, Beyrut 1970-84.
- Yılmaz, Saim, *Abbâsîlerde Mu'tazîl ve Müktefî Dönemi (279-295/892-908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Yusuf, Zekeriya, *Mabîûtâtü'l-Mûsikâ'l-Arabiyye fî'l-Âlem* (Pakistan), Bağdat 1967.
- _____, *Risâletü'bnü'l-Müneccim fî'l-Mûsikâ*, Kahire 1964.
- ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-1985.
- ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-XI, Kahire 1954-1959.